

अव्वल इंग्रजी व स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील वैदर्भीय कादंबरी

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

अव्वल इंग्रजी कालखंडापूर्वीही मराठी कादंबरीसदृश साहित्याच्या पाऊलखुणा आढळत असल्या तरी मराठी कादंबरीचा खरा उदय हा अव्वल इंग्रजी काळातच मानला जातो. या कालखंडात वैदर्भीय कादंबरीने फारसा जोर पकडला नाही. इ.स. १९०० नंतर वैदर्भीय कादंबरीच्या क्षेत्रात चैतन्यदायी चित्र दिसू लागले. विदर्भाचे 'ह.ना. आपटे' म्हणून ओळखले जाणारे बा.सं. गडकरी यांनी १९०९ मध्ये 'सुधारणेचा मध्यकाल' ही सामाजिक कादंबरी लिहिली आणि खऱ्या अर्थाने विदर्भात मराठी कादंबरीची मुहूर्तमेढ रोवली. ग.त्र्यं. माडखोलकर, कवी अनिल, वीर वामनराव जोशी अशी अनेक वैदर्भीय कादंबरीकारांची नावे या कालखंडात गाजली. पुढे स्वातंत्र्यपूर्व काळात लेखकांप्रमाणेच काही लेखिकांनीही या उल्लेखनीय कादंबरीलेखन केले आहे. त्यात गीता साने, लीला देशमुख यांचा प्रामुख्याने त्यात उल्लेख केला जातो. सामाजिक आणि धार्मिक बंधनात अडकलेली स्त्री हळूहळू त्यातून बाहेर पडून स्वप्रगतीकडे मार्गस्थ होत होती. अद्भुतरम्यतेकडून समाजाभिमुख कादंबऱ्या निर्माण होऊ लागल्या. राजकीय घटनांवर आधारित कादंबऱ्यांचीही निर्मिती बरीच झाली. दहशतवादाचेही विषय हाताळले गेले. 'प्रेम' या विषयावर तर विपुल प्रमाणावर कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. प्रादेशिक कादंबरीच्या निमित्तानेही वैदर्भीय कादंबरी नावाजली गेली. या कालखंडात वैदर्भीय कादंबरीकारांनी कुठलीही कसर न ठेवता मराठी वाङ्मयात मोलाची भर टाकली.

बीजशब्द

वैदर्भीय कादंबरी, अव्वल इंग्रजी कालखंड, समस्याप्रधान, फडके-खांडेकर

प्रस्तावना

मराठी कादंबरी अव्वल इंग्रजी कालखंडात अवतरली. मराठी कादंबरीचा उदयकाल म्हणून १८४१ ते १८८५ हा अव्वल इंग्रजीचा कालखंड मानला जातो. अद्भुत, ऐतिहासिक, सामाजिक हे कादंबरीचे प्रकार याच काळात मराठीत अवतरले तरी यातील इतर दोनच्या तुलनेने केवळ अद्भुत कादंबऱ्यांचीच संख्या वाढलेली दिसते. ऐतिहासिक आणि सामाजिक कादंबऱ्यांनी केवळ आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी केलेली धडपड स्पष्ट जाणवते.

या काळात धर्मभावना प्रबळपणे लोकांच्या मनात वास करित होत्या. ख्रिस्ती धर्मप्रचारक आपल्या धर्मप्रसारासाठी नीती आणि बोधपरिपूर्ण अशा कथांची पुस्तके प्रकाशित करित होते. बाबा पद्मनजींनी तर ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार करून स्वतःला त्या धर्माच्या प्रसारार्थ वाहून घेतले होते. तसा इतरही कादंबरीकारांच्या लिखाणामागचा हेतू नीतिबोध हाच होता. त्यांच्या लिखाणातून मित्रता, दाम्पत्यप्रेम, स्वामिनिष्ठा अशा विविध गुणांचे महत्त्व पटवून देण्याचा व वाचकांनी ते आत्मसात करण्याचा हेतू दिसतो. 'विश्वासराव'च्या प्रस्तावनेत रिसबुड म्हणतात, 'मनुष्याचे अंगी धैर्य व निश्चयात्मक उद्योग असला म्हणजे कशीही संकटे आली असता ती निवारण करण्यात त्यात कसे सुलभ पडते, तसेच स्त्रियांच्या अंगी एक खरे पातिव्रत्य असल्याने त्याजवरील आलेल्या महत्प्रसंगांची निवृत्ती कशी होते व त्याचप्रमाणे अनीतीचे वर्तन करणारांचा शेवट कसा होतो, हेच मुख्य उद्देश मनात आणून मी हा ग्रंथ लिहिण्यास हात घातला.' (रिसबुड, प्रस्तावना, विश्वासराव) सदगुणांचा विजय, दुर्गुणांचा पराजय दर्शविणे हेच या कालखंडातील कादंबऱ्यांचे उद्दिष्ट दिसते. तेच रिसबुडांनी आपल्या कादंबरीच्या वसंतराव या नायकाकडून वदवून घेतले.

बखर वाङ्मय, फारसी, अरबी कथा वाचून मराठी वाचकांमध्ये अद्भुताबद्दलची आवड निर्माण झाली होती. परिणामी मराठी लेखकांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून विविध अद्भुत प्रसंग व कथानकांचा भरणा केला. त्यात भूकंप, मोठमोठी वादळे अशा घटनांची पेरणी केली. त्यामुळे अनिर्बंध कल्पनाशक्तीचा विलास वाढला. अद्भुतासोबतच शृंगारालाही स्थान मिळू लागले. रिसबुडांच्या साहित्यात शृंगारिकता बरीच आहे. कुसुमावती देशपांडे म्हणतात, 'रिसबुडांच्या लिखाणात शृंगारिकताही जास्त प्रमाणात आढळून येते. वस्त्रप्रारणे, अलंकार यांच्या त्यांनी केलेल्या वर्णनात निव्वळ श्रीमंती थाट

नसून रंगेलपणा, सुखलोलुपता आहे.^१ शृंगारिक लिखाणात त्या काळातील लेखिकाही होत्या. साळूबाई तांबवेकर यांनी आपल्या 'चंद्रप्रभा विरह वर्णन'मध्ये शृंगार आणि अद्भुततेचा मुक्तपणे वापर केला आहे.

या काळात कुतूहलपूर्ती करणे व त्याद्वारे मनोरंजनही करणे हा हेतू लेखकांचा असल्याने कथानकाव्यरिक्त कादंबरीच्या अन्य घटकांकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही, हे नमूद करणे गरजेचे आहे. स्वभावलेखन अभावानेच आढळते. पात्रांच्या स्वभावातील सूक्ष्मता, भिन्नता पाहण्याची गरज बघितली गेली नाही. कथांमध्ये गांभीर्य व स्वाभाविकतेचा आढळ कमीच होता. कथानकांचा ढाचा ठरलेला होता. तो एका सरळ रेषेत असायचा. कथेची निकड लक्षात न घेता सुचतील तितक्या अद्भुत घटना निर्माण करायच्या, शेवटच्या घटनेची कडी पहिल्या घटनेच्या कडीला जोडून कथानकाचे वर्तूळ पूर्ण करायचे असा ढोबळ आराखडा होता. सौंदर्यपरिपूर्ण नायक—नायिकाची भेट, नंतर येणारी संकटे, त्यातून मानवी प्रयत्नांनी किंवा चमत्कारामुळे होणारी सुटका, परत त्यांचे मिलन, राज्यप्राप्ती किंवा सुखविलासपूर्ण जीवनाचा आरंभ असा हा ढाचा होता. 'वसंतकोकिळा' कादंबरीमध्ये पोपट कादंबरीनायकाजवळ जाऊन वसंतकोकिळेच्या रूपाचे आणि सौंदर्याचे वर्णन करतो. परिणामी नायक आपल्या पत्नीला सोडून वसंतकोकिळेच्या प्राप्तीसाठी निघतो. जादू, तंत्रमंत्र यांच्या साह्याने अनेक संकटांवर मात करित तो वसंतकोकिळेची प्राप्ती करतो. पोपटाचे रूपांतर माणसात होते. अशा प्रकारच्या अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांचे कथानक योगायोग आणि आकस्मिक घटनांवर आधारित असायचे. मानवी स्वभावातील सूक्ष्म, गूढ व तरल भावनांचे चित्रण करण्याची प्रतिभा अथवा कौशल्य तत्कालीन लेखकांमध्ये अभावानेच आढळते. पु.ग. सहस्रबुद्धे म्हणतात, 'अद्भुत वाङ्मय म्हणून संबोधिलेल्या कादंबऱ्या स्वभावलेखनकलेच्या दृष्टीने अगदी हीन प्रतीच्या आहेत. या लेखकांना मानवा—मानवांमध्ये फरक असतो याचेही चांगलेसे ज्ञान नाही.'^२ अशा या पार्श्वभूमीवर वैदर्भीय कादंबरीची वाटचाल पाहणे गरजेचे ठरते.

विषय विवेचन

अव्वल इंग्रजी कालखंडात वैदर्भीय कादंबरीने फारसा जोर पकडला नाही, त्याची विविध कारणे असू शकतात. परंपरागत अध्यात्मप्रवण काव्यात आनंदमग्न व्हायची प्रवृत्ती विदर्भातील लोकांची असल्याने ते कादंबरी प्रकाराच्या मोहक रंजकत्वाकडे फारसे आकर्षित झाले नसावे. त्याचप्रमाणे या भागात पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रारंभ काहीसा उशिरा झाला, त्याचाही हा परिणाम असावा. तरी काही तुरळक प्रयत्नांमध्ये पारखी शास्त्र्यांच्या 'मित्रचंद्र' (१९८०) चा अग्रक्रम लागतो. ही कादंबरी 'मुक्तामाला'च्या प्रभावाने अद्भुतरम्य झाली असावी. चिंतामणराव आपटे यांची 'पुतळाबाई', व.ह. पंडितांची 'करुण सुंदरी' तसेच 'सुशील यमुना', 'भयंकर सूड' ह्या कादंबऱ्या या काळात निर्माण झाल्या. हे तुरळक प्रयत्न फारसे आशादायक नव्हते.

साधारणतः इ.स. १९०० नंतर वैदर्भीय कादंबरीच्या क्षेत्रात चैतन्यदायी चित्र दिसू लागले. विदर्भाचे 'ह.ना. आपटे' म्हणून ओळखले जाणारे बा.सं. गडकरी यांनी १९०९ मध्ये 'सुधारणेचा मध्यकाल' ही सामाजिक कादंबरी लिहिली आणि खऱ्या अर्थाने विदर्भात मराठी कादंबरीची मुहूर्तमेढ रोवली. त्यानंतर त्यांनी 'दुर्दैवी प्रेमयोग', 'पतितेचे हृदय', 'पुष्पमाला', 'विद्वान सोबती की कुशल गृहिणी?', 'मुर्खाचा शहाणा', 'वृंदा' अशा विपुल कादंबऱ्या लिहिल्या. हरिभाऊंच्या करमणुकीतील कादंबऱ्यांमुळे त्यांना ही स्फूर्ती झाली. विशिष्ट सामाजिक समस्यांची मांडणी आणि त्यातून मार्ग काढणे अशी त्यांची लिखाणाची पद्धत होती.

ग.त्र्यं. माडखोलकर, कवी अनिल, वीर वामनराव जोशी अशी अनेक वैदर्भीय कादंबरीकारांची नावे या कालखंडात गाजत होती. माधवराव गडकरी म्हणतात, 'विदर्भाने मराठी साहित्याला अनेक मोहरे दिले. काही खूप गाजले, काही कमी गाजले. कै.ग.त्र्यं. माडखोलकर व कवी अनिल या दोन वैदर्भीय लेखकांना सबंध महाराष्ट्राने डोक्यावर घेतले. वीर वामनराव जोशींचे नाव घेतले तरी आज महाराष्ट्र नतमस्तक होतो. वामन मल्हार जोशींचा 'सुशीलेचा देव' व इंदू काळे सरला भोळे' या कादंबऱ्या आज मराठी साहित्यात दृढ स्थानावर आहेत.'^३

श्री.कृ. कोल्हटकरांनी १९२५ मध्ये 'दुटप्पी की दुहेरी?' आणि 'श्यामसुंदर' या दोन कादंबऱ्या लिहून कादंबरीप्रांतात लिलया संचार केला. हरिहरराव जोशी यांच्या द्विविध भूमिकेची कहाणी 'दुटप्पी की दुहेरी?'मध्ये आहे. ते स्वतः राजकीय आणि सामाजिक अशा दोनही दृष्टींनी जहाल असले तरी दोनही क्षेत्रात जहालपणा दाखवणे व्यवहार्य नाही, याची जाणीव ठेवून ते आपला राजकीय जहालपणा लोकांपुढे येऊ देत नाहीत. त्यांच्या जहाल व नेमस्त अशा दुहेरी भूमिका येथे पहावयास मिळतात. कोल्हटकरांची दुसरी कादंबरी 'श्यामसुंदर' ही विषयातील नावीन्यामुळे लक्षणीय वाटते. श्याम म्हणजेच नाना मराठे यांच्या अलौकिक कर्तबगारीची ही कहाणी. वडिलांनी घरातून घालवून दिलेला श्याम चिमणपूरला जाऊन समाजातील सर्व थरामधील व्यक्तींवर आपला प्रभाव पाडतो. शुद्रांना साक्षर करण्यासाठी रात्रीचे शाळा काढून त्यांना स्वच्छतेचे धडे देतो. परिणामतः दोन वर्षांच्या कालावधीतच चिमणपूरला फार मोठी सामाजिक क्रांती होते.

सारक्षतेचे प्रमाण वाढून गावकऱ्यांकडून वाईट व्यसनांचा त्याग केला जातो. अस्पृश्यांच्या घरादाराच्या, पोशाखाच्या स्वच्छतेत बदल होतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलितवर्गाची दखल घेणारी ही मराठीतील पहिली कादंबरी मानली जाते.

पु.य. देशपांडे हे कोल्हटकरांचे समकालीन. १९२७ मधील प्रकाशित 'बंधनाच्या पलीकडे' ही त्यांची पहिलीच कादंबरी प्रचलित समजुतींना धक्का देणाऱ्या विषयामुळे खळबळ उडवून देणारी ठरली. या कादंबरीची नायिका वेश्याकन्या आहे. तिच्यावर बलात्कार झाल्याने समाजाच्या दृष्टीने ती पतित असली तरी इतर कोणत्याही मुलीपेक्षा अधिक सुसंस्कृत, बुद्धिमान आणि प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाची आहे. तिच्यावरील प्रेयामुळे नायक प्रभाकर कुळाची प्रतिष्ठा, कौटुंबिक बंधने, पारंपरिक सामाजिक रूढी आणि नैतिक समजुतींना त्यागून तिचा पत्नी म्हणून स्वीकार करतो. उत्कट, आत्मनिष्ठ पण विचारशील नायक आणि समाजाचे परंपरागत नियम यांमधील संघर्ष येथे चित्रित झाला आहे. या कादंबरीप्रमाणे 'सुकलेले फुल' ही त्यांची कादंबरी हृदयस्पर्शी आणि उत्कट प्रेमकथेमुळे अन्य कादंबऱ्यांपेक्षा श्रेष्ठ ठरली. अ.ना. देशपांडे म्हणतात, 'ही एकच कादंबरी लिहून देशपांड्यांना एक कुशल व प्रभावी कादंबरीकार म्हणून सहज कीर्ती मिळविता आली असती, इतकी ती हृद्य आणि वेधक उतरली आहे.' प्रेमाच्या अतर्क्य निरपेक्षतेचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. कृष्णा आणि केशव ही यातील पात्रे बाल्यावस्थेपासूनच एकमेकांकडे आकृष्ट झालेली. कृष्णाच्या पतीच्या निधनानंतर त्या दोघांतील संबंध विशेषतः वाढीला लागतात. इतके असूनही ती केशवच्या प्रेमाचा स्वीकार न करता डॉ. दिनकरासारख्या स्वैराचारी व्यक्तीकडे आकर्षित होते. सूचक प्रतीके आणि गूढ अर्थानी भरलेले सूचक संवाद हे या कादंबरीचे वैशिष्ट्य.

त्यांची १९३३ मधील 'सदाफुली' ही तिसरी कादंबरीही प्रेमावरच आहे. १९३९ मधील 'विशाल जीवन' चा विषय सामाजिक तर १९४१ मधील 'काळी राणी' ही परत प्रेमाच्या अनोख्या रंगाचे चित्रण करते. याच वर्षी प्रकाशित झालेली 'नवे जग' ही पण प्रेम या विषयावरच आधारित आहे. एकंदरीत १९२७ ते १९४१ मधील देशपांड्यांच्या कादंबऱ्या उत्कट स्वानुभवनिष्ठेवर आधारित, पात्रांच्या मनात खोलवर बुडी मारू शकणाऱ्या आहेत; पण मानवी जीवनाच्या व्यापकतेला गवसणी घालणाऱ्या आहेत असे म्हणता येत नाही. कुसुमावती देशपांडे यांच्या मते, 'त्यांच्या कथांतील अनुभूतीचे विश्व फार थोड्यांच्या आवाक्यातले आहे व ज्या प्रतिमा-कल्पनांच्या साह्याने ते व्यक्त झाले आहे. त्या अधिकाधिक तरल व उच्चभू होत जातात..... त्यांचे लेखन स्वभावतःच थोड्यांसाठी आहे. जे सर्वमान्य आहे, ते खुलवून, भुलवून मांडण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते. 'नांगरल्याविण भुईच' त्यांना नेहमी 'बरी' वाटली. साधारणांच्या 'ज्ञाताच्या पलीकडे' चालीणारे चिद्घनवपलेच्या नृत्याचे साक्षात्कार व्यक्त करण्यात त्यांनी आपल्या प्रतिमेला गुंतविले.'^{१४}

फडके, खांडेकरांसोबत ज्यांचे कादंबरी क्षेत्रात नाव घेतले जाते, त्या ग.त्र्यं. माडखोलकरांनी १९३३ मध्ये 'मुक्तामाला' लिहून कादंबरीदालनात यशस्वी पदार्पण केले व राजकीय कादंबरीकार म्हणून नावलौकिकही मिळवला. ही कादंबरी कानपूर कटाच्या पूर्वाधातील घटनांच्या आधारे निर्मिली असून तत्कालीन तरुण दहशतवादाकडे कसा आकर्षित झाला गेला याचे चित्रण आहे. मात्र कथानकातील विस्कळीतपणा, प्रमाणबद्धतेचा अभाव आणि भाषेची क्लिष्टता यामुळे ही कादंबरी काही प्रमाणात टीकेची धनी झाली. मात्र पुढे १९३४ मध्ये 'भंगलेले देऊळ' ही कादंबरी लिहून त्यांनी या टीकेवर सामाजिक कादंबरीचा उतारा दिला आणि पूर्वीचे दोष संपुष्टात आणले. पुढे १९३६ मध्ये माडखोलकर परत आपल्या राजकारणाच्या विषयाकडे वळले आणि 'शाप' या कादंबरीची त्यांनी निर्मिती केली. १९३९ मध्ये 'कांता', १९४० मध्ये 'मुखवटे', १९४१ मध्ये 'नवे संसार', 'नागकन्या', १९४२ मध्ये 'डाकबंगला', १९४३ मध्ये 'चंदनवाडी' अशा काही उल्लेखनीय कादंबऱ्या त्यांच्या लेखणीने चितारल्या.

या कालखंडात वैदर्भीय कादंबरीचे दालन आपल्या कल्पकतेने सजविण्यास उल्लेखनीय योगदान करणाऱ्या लेखकांमध्ये ना.के. महाजन, शं.वा. शास्त्री, श्रीराम अत्तरदे, ना.रा. शेंडे, शरच्चंद्र टोंगो इत्यादी लेखकांचाही उल्लेख करावा लागेल. विविध विषयांना स्पर्श करून या साहित्यिकांनी कधी समाज प्रबोधनाचे कार्य साधले तर कधी वाचकांचे रंजन केले. १९४४ मधील ना.के. महाजन यांची 'झुंज', याच वर्षीच्या शं.वा. शास्त्री यांची 'अमावस्या', 'कंगाल', १९४६ मधील त्यांची 'अडेलतट्टू', कृ.रा. कुळकर्णी यांची 'जयश्री', १९३८ मधील ना.रा. शेंडे यांची 'शृंगारलेले प्रेत', श्रीराम अत्तरदे यांची 'सावलीच्या उन्हात', १९४० मधील या.मु. पाठक यांची 'धबधब्याच्या धारेत', मोरया आपटे यांची 'दर्यातारंग', मुकुंद गाडीवार यांची 'होळीचे निखारे', द.विं. सोमण यांच्या 'रानटी देशभक्त', 'कुमारी इरावती', 'मेलेली माणसे' या कादंबऱ्या, भा.श्री. जोशी यांची 'कॉलेजच्या मार्गावर', व्य.रा. कुळकर्णी यांची 'आदिमाया' अशा अनेक कादंबरीकारांनी आणि कादंबऱ्यांनी या काळात मराठी साहित्याला अनमोल अशी देणगी दिली आहे. यापैकी काहींनी प्रेमाच्या विविधरंगी विश्वात वाचकांना फेरफटका मारून आणला तर काहींनी सामाजिक बांधिलकी जोपासली. प्रेमचित्रणाचा पारंपरिक मार्ग न चोखाळता समकालीन समाजातील निरनिराळे प्रश्न घेऊन उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्नही केला. राजकारणातील बदलल्या प्रवाहांची जाणीव काही कादंबरीकारांनी करून दिली तर काहींनी आपल्या समृद्ध ऐतिहासिक परंपरेची आठवण करून देण्यासाठी ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची निर्मिती केली.

लेखकांप्रमाणेच काही लेखिकांनीही या काळात उल्लेखनीय कादंबरीलेखन केले आहे. गीता साने, लीला देशमुख यांचा प्रामुख्याने त्यात उल्लेख केला जातो. १९३५ मध्ये 'निखळलेली हिरकणी' ही कादंबरी लिहून गीता साने यांनी कादंबरीप्रांतात प्रवेश केला. पुढी १९३६ मध्ये 'हिरवळीखाली', 'पडलेला वृक्ष', १९३७ मध्ये 'लतिका', 'वादळापूर्वी', १९३९ मध्ये 'फेरीवाला', १९४० मध्ये 'माळरानात', १९४६ मध्ये 'आविष्कार' अशा कादंबऱ्या लिहून तत्कालीन सामाजिक जीवन, स्त्रियांवरील अत्याचार अशा प्रश्नांबाबत समाजाला विचार करण्यास भाग पाडले. कुसुमावती देशपांडे यांच्या मते, 'स्त्री स्वातंत्र्याशी निगडित असलेल्या वेगवेगळ्या प्रश्नांच्या विचारातून त्यांची कथासरिता उगम पावते व राजकीय विचारप्रणालीची वळणे घेऊन ती आज समाजजीवनाच्या आर्थिक विश्लेषणापर्यंत पोचलेली आहे.'^६

लीला देशमुखांच्या कादंबऱ्यांचे क्षेत्र म्हणजे सुशिक्षित स्त्रीचे विविध प्रश्न असे होते. त्यांनी चित्रित केलेल्या कादंबऱ्यांमधून जीवनात वैवाहिक असमाधानामुळे निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंतीचे दर्शन घडते. १९४३ मधील 'वीणा' आणि १९४५ मधील 'दोन घडीचा डाव' या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करावा लागेल. 'दोन घडीचा डाव' या समस्याप्रधान कादंबरीत त्यांनी द्वितीय विवाहाचा प्रश्न हाताळला आहे. मात्र प्रथमदर्शनी प्रेम, त्या प्रेमाची स्वप्ने, स्वप्नात वावरत असल्याप्रमाणे वागणे—बोलणे या सर्व प्रकारामुळे कादंबरीची वास्तविकतेपासून फारकत झाल्याचे जाणवते. या कादंबरीकारांव्यतिरिक्त १९३० मध्ये 'बंधमुक्ता'ची निर्मिती करणाऱ्या सौ. कमलाताई बेंबेवाले, १९३७ मध्ये 'वादळापूर्वी'ची निर्मिती करणाऱ्या सौ. कमला सोहनी, १९४१ मध्ये 'पागलखाना' आणि १९४३ मध्ये 'सातपुड्यातील वनलक्ष्मी' ह्या कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या दुर्गाबाई जोशी ह्या लेखिकांनीही स्त्रीसमस्याप्रधान रचना करून आपला ठसा या काळात उमटवला.

निष्कर्ष

एकंदरीत अजून इंग्रजीचा व स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड हा वैदर्भीय मराठी कादंबरीकरिता महत्त्वाचा मानला जातो. विदर्भातील कादंबरीनिर्मितीपूर्वी पश्चिम महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनी हा वाङ्मयप्रकार लोकप्रिय केला होता. अद्भुतरम्यतेचा कहर झडून समाजाभिमुख कादंबऱ्या निर्माण होऊ लागल्या. इंग्रजी राजवटीत एका पुरोगामी संस्कृतीशी जवळून संबंध आल्याने हिंदू समाजात विचारमंथन सुरू होऊन समाजाच्या सर्व बाजू ढवळून निघू बघत होत्या. सामाजिक आणि धार्मिक बंधनात अडकलेली स्त्री हळूहळू त्यातून बाहेर पडून स्वप्रगतीकडे मार्गस्थ होत होती. राजकीय घटनांवर आधारित कादंबऱ्यांचीही निर्मिती बरीच झाली. माडखोलकरांसारख्या नामवंत लेखकाला तर राजकीय कादंबरीकार ही उपाधीच मिळाली. दहशतवादाचेही विषय हाताळले गेले. कादंबरीचा नेहमीचा साचा असलेला रंजनाचा मुख्य विषय असलेल्या 'प्रेमा'ला तर विपुल प्रमाणावर चित्रित केले गेले. जोशी—फडके—खांडेकर यांच्या कालखंडात विदर्भात केतकर, पु.य. देशपांडे, माडखोलकर, गीता साने, ना.रा. शेंडे हे कादंबरीकार उल्लेखनीय कादंबऱ्यांची निर्मिती करित होते. पुढे प्रादेशिक कादंबरीच्या निमित्तानेही वैदर्भीय कादंबरी नावाजली गेली. एकंदरीत या कालखंडात कादंबरीकारांनी विविध विषय हाताळून विविध दाहक अनुभव मांडून, रंजनात कुठलीही कसर न ठेवता मराठी वाङ्मयात मोलाची भर टाकली आहे आणि म्हणूनच हा कालखंड महत्त्वाचा म्हणून गणला जातो.

संदर्भ

१. देशपांडे कुसुमावती, मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९७५, पृ. २६
२. सहस्रबुद्धे, पु.गं., स्वभावलेखन, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९३८, पृ. ५९-६०
३. गडकरी माधव, साहित्यातील हिरे आणि मोती, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८४, पृ. १०२-१०३
४. देशपांडे अ.ना., आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग २, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, पृ. १०६
५. देशपांडे, कुसुमावती, मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, उनि. पृ. २२८
६. देशपांडे, कुसुमावती, मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, उनि. पृ. २००

